

Szürke irodalom – kommunikációs modellen alapuló szöveg struktúrák

Bakonyi Géza

Szürke irodalom és kommunikációs modell

Az információs társadalom, az elektronikus és virtuális könyvtárak, on-line adatbázisok és webes könyvtárházak korának egyik legizgalmasabb jelensége, könyvtári kezelési problémája a szürke irodalom, a szürke irodalom feldolgozása. A szürke irodalomnak számtalan meghatározása létezik. Talán az egyik legáltalánosabb a szürke irodalmat a kiadás felől közelíti meg: azokat a nyomtatott és digitális dokumentumokat nevezi így, amelyek elsősorban az egyetemi, kormányzati, üzleti és vállalati szférában keletkeznek, a kereskedelmi kiadók ellenőrzése nélkül. Azaz kereskedelmi forgalomba nem kerülő, sokszor a köteles példányokra vonatkozó törvényt megkerülő és az általános könyvtári feldolgozást is elkerülő dokumentumokról van szó. Napjainkban nyugodtan kiterjeszthetjük ezt a fogalmat

a legtöbb digitális dokumentumra is – a HTML oldalaktól, házi kiadású CD-ROM-októl akár az elektronikus levelező listákon forgalmazott levelek archívumáig. Szélsőséges megfogalmazásban azt is mondhatjuk: az internet egésze szürke irodalomnak minősíthető.

Találkozhatunk olyan meghatározással is, amely azt hangsúlyozza, hogy a szürke irodalom léte nem annyira valamiféle gazdasági modellen, inkább kommunikációs modellen alapul. Létrejöttét nem az anyagi haszon, hanem a kiadó helyébe lépő testületi szerző (egyetemi, kormányzati, üzleti, stb. azaz intézményi szereplő) és az információ végfogasztója közötti kommunikáció határozza meg. A szürke irodalom e meghatározása kiemeli, hogy az valójában „informal communication” azaz egyfajta kötetlen kommunikáció, amelynek erőteljes formai következményei is vannak.

Úgy tűnik – különösen az interneten is feltalálható nagymennyiségű digitális szürke irodalom vizsgálatának fényében, hogy a szürke irodalomnak nevezett dokumentumok halmazának bibliográfiai, feldolgozási és megtalálhatósági kérdéseiről beszélve, fontosnak látszik megvizsgálni a jelenséget a végfelhasználó, az olvasó (a potenciális olvasó), illetve az olvasás szemszögéből is.

Ez természetesen akkor lehetséges, ha a szürke irodalmat nem mint műfajt, vagy mint dokumentumtípust tárgyaljuk, hanem mint szöveget, mint információhordozó üzenetet – azaz a kommunikációs modell „üzenet” részeként vizsgáljuk.

Az elmúlt évtizedekben ennek a modellnek egy másik része is a figyelem középpontjába került: az olvasó, akinek az üzenet szól, aki az üzenetet dekódolja. Persze, számunkra nem annyira az olvasó dekódoló szerepe érdekes. Inkább az az aktív szerep, amelyet a szöveg interpretálásával az olvasó egyre inkább felvállal. Az elmúlt évek irodalomtudományának hermeneutikai, a recepciót vizsgáló, illetve szemiotikai iskolái sokat foglalkoztak ezzel a szereppel. Ennek a szerepnek ugyanis épp az a legfontosabb sajátossága, hogy nem egyszerűen csak egy adott szöveg új és új interpretációját hozza létre, hanem ténylegesen magának a szövegnek egy új (virtuális) verzióját. A mi feltételezésünk az, hogy az információs társadalom világában (s ennek csak egyik eleme a hálózatba kötött számítógép, az in-

ternet szférája) az olvasók interaktivitása, a visszacsatolás válik meghatározóvá. Ennek egyik következménye, hogy a hagyományos és a digitális szürke irodalom szerepe megnövekszik, hiszen ennek létrejöttében éppen az olvasó, a végfelhasználó igénye a meghatározó.

Az olvasó és az olvasás

A hagyományos könyvtártörténetek elsősorban a könyvtárak és a könyv történetével foglalkoztak. Mára már világossá vált, hogy ugyanilyen fontos a befogadás, az olvasás történetével foglalkozni. Egy modern könyvtártörténet egyben az olvasó történetét is magában foglalja. Az olvasónak természetesen hagyományosan is nagy szerepe volt a különböző dokumentumtípusok, műfajok kialakulásában. Ez a szerep azonban nem annyira a kommunikációs modell-

hez, mint inkább a kereskedelmi modellhez kötődött. Gondoljunk a 17. századi *penny chapbooks trade* kereskedelmi formájához tartozó *small books*, *double books*, illetve *histories* nyomtatványokra. Az olvasás „népszerűvé”, „népivé” válása már évszázadok óta új formákat hozott létre. Ez mutatkozott meg az ívek elosztásában, a szöveg tördelésében, a képek, illetve ábrák elrendezésében, használatában, stb. Utalva az előbbi példákra: a *small books* 24 in-octavo oldal, a *double books* 24 quarto oldal, a *histories* 32 és 72 in-quarto vagy in-nono oldal. Igen világos kiadási stratégia volt: élve és visszaélve piaci helyzetükkel, ismeretükkel a kiadók kialakítottak egy merev kiadási formulát. A repertoárt ehhez hasonították: a különböző műfajhoz és hagyományhoz tartozó régi szövegeket

újra felhasználták, adaptálták vagy tetszés szerint rövidítették.

A lovagregény kialakulása és kiadói sikere is hasonló képet mutat: az olvasók tanulságos, szórakoztató történeteket akartak olvasni, a kiadók gyorsan és olcsón akartak megfelelni az igényeknek. Az eredmény: egyetlen ívre vagy in-quarto fél ívre nyomtatott műfaj. S a kiadók ehhez a gyorsan és hatékonyan nyomtatható formához idomították magát a műfajt.

„Új olvasók új szövegeket teremtenek, s ezek jelentései az új formákból erednek.” Az olvasás története a nyugati világban szerzői McKenziének ebből a megfogalmazásából indulnak ki, s ennek alapján igyekeznek kimutatni azokat a legfontosabb különbségeket, amelyek hosszú távon elválasztják egymástól az olvasás különböző formáit. Ha az ő szemszögükből nézzük a szürke irodalmat, akkor az nem más, mint az olvasás egy viszonylag új formájának a tárgyiasulása. Persze csak viszonylag új, mivel egyes elemei már előbb jelen voltak. A szerzők az olvasás legutolsó forradalmának dátumát különben is előbbre teszik: a 20. sz. elejére. Sok szempontból igazuk is van: a képernyőről való olvasás önmagában még nem olyan nagy jelentőségű és hatású cselekvés, mint azt sokan feltételezik. Lássuk egy kicsit részletesebben azokat az olvasási formákat, amelyeknek valamiképpen közük van a szürke irodalom olvasásához.

Az egyik legrégebbi olvasási forma a művelt vagy tudós olvasás. A művelt olvasás koronként változott: előbb kevés számú könyv elmélyült olvasását jelentette, később nagyobb mennyiségű mű ismeretével azonosult. Gondoljunk csak a reneszánsz tudós olvasás emblematikus eszközére, a könyvkerékre, amely egyszerre több mű olvasását tette lehetővé. *Monok István* meglátása szerint ez tulajdonképpen a web elődjének tekinthető. S valóban: lényegében a hipertext olvasás tárgyiasulásáról van szó. (Ne feledjük, hogy az emberiség alapkönyveit, mint pl. a Bibliát is, általában nem lineáris olvasás,

hanem éppen egy hipertext jellegű olvasás jellemezte.)

Bizonyos fokig a szürke irodalomhoz kötődő olvasás elődje egy újabb kori jelenség: a hasznos olvasás. Az olvasás, az olvasni tudás tömegessé válásával (értsd: oktatás intézményesülése) jelent meg az úgynevezett hasznos olvasás a tudós olvasás mellett. Ez eredetileg a társadalmilag kanonizált, legalábbis egyes rétegek számára annak tekintett művek olvasását jelentette. Ez elsődlegesen moralizáló irodalom volt, de jelenleg minket nem annyira a moralizáló irodalom érdekel, bár itt is érdekes párhuzamokat lehetne vonni bizonyos mai olvasási típusokkal (pl. politikai bestseller, ezoterikus művek, stb.). A hasznos olvasás idővel egyfajta kommunikáció- és reflexióorientált olvasássá fejlődött tovább. Akkoriban (a 18. században) a polgárság identitás tudatát erősítette. Ma a szürke irodalom bennfentes irodalom: az információs társadalomban az információ feletti hatalom birtokosainak az identitás tudatát erősíti. A kommunikáció- és reflexióorientáltság megmaradt sajátosságaként. Amennyiben elfogadjuk, hogy a levelezési listák anyaga a szürke irodalom egyik típusa, akkor talán itt láthatjuk a leg tisztábban ezt. De kimutatható ez a belső intézményi anyagoknál is. Sokszor olyan formában vagy olyan formában is elkészítik ezeket az anyagokat, hogy elegendő üres hely álljon rendelkezésre a megjegyzések, saját ötletek hozzáfűzésére.

De találhatunk azonosságot egy másik olvasási típusal, az úgynevezett „vad olvasás”-sal is: az olvasás naiv, nem reflektáló módjával. Ez valamikor a műveletlennek tekintett alsó rétegek olvasási módja volt valójában onnan eredt, hogy nem volt elég idejük és anyagi, műveltségi háttérük a valódi, értő olvasásra. Természetesen a szürke irodalom olvasása nem azonos ezzel a klasszikus „vad” olvasással. Mégis, részben ezzel rokonítanám, mert a „vad” olvasásnak volt egy kifejezetten pozitív vonása (már-mint amellet, hogy egyáltalán olvasás volt): jelen-

tős részben kollektív olvasást jelentett. Eredeti formájában közösen olvasták, még pontosabban egy adott közösségben olvasták fel a szövegeket. S szerintem a mai szürke irodalom felhasználóit is erősen jellemzi ez a kollektív olvasás. Ugyan nem hangoz vagy csoportos olvasást jelent (az olasz szakirodalom az *alfabetismo di gruppo* nagyon is kifejező fogalmát használja erre), de a felhasználók egymás figyelmét hívják fel az egyes tételek érdekességére, s sokszor olvasás közben vagy után azonnal meg is beszélnek a tartalmát. Nem véletlen, hogy az elektronikus újságoknál, internet portáloknál szinte mindig megtaláljuk a „csevegő” szobákat (*chat room*).

A mai olvasás jellemzői

A szürke irodalom olvasását a fentiek alapján az alábbi három elemmel hoznám kapcsolatba: a 18. század végétől az extenzív műfajok egyeduralmódóvá válása; a könyvvásárlás nélküli olvasás lehetővé válása és megerősödése (könyvtárak, dokumentumtárak, olvasótársaságok lehet, hogy a mai kiberkávészók is ebbe a sorba tartoznak?); az elektronikus szöveg (elsősorban a kódolt digitális szöveg) megjelenése.

Az extenzív olvasót valóságos olvasói düh keríti hatalmába: „*rengeteg nyomtatványt fogyaszt, különféleket és számos efemert is; gyorsan és mohón falja, és kritikus szemmel nézi őket*”. Tipikusan ilyen a weben való szörfözés is, mint olvasás. A web felhasználók egyik oldalról a másikra ugrálnak, szinte szenvedélyesen követik az utalásokat, linkeket. Előszertetlennel olvassák az *Index*, *Internetto* típusú elektronikus folyóiratokat, használják interaktív szolgáltatásaikat. A híreket általában nem csak egy helyen olvassák függetlenül személyes véleményüktől, ízlésüktől több helyen is utánanéznak (nem véletlen az újságosstand webhely óriási forgalma).

A vásárlás nélküli olvasás meghonosodása lehetővé teszi, hogy a mennyiségben elképzelhetetlenül

megnövekedett dokumentumokat tárolni, hozzáférhetővé és megtalálhatóvá lehessen tenni. Az igazi megoldást persze a számítógépesített könyvtárak és dokumentumtárak jelentik. Az elektronikus könyvtárak, digitális szövegarchívumok is sokat jelentenek az olvasók számára: olyan mennyiségű szöveget képesek így egyszerre elérni, amelyre azelőtt nem volt lehetőségük. Sőt: az ilyen helyekre telepített teljes szövegű keresők segítségével bármilyen szövegrészletet is képesek megtalálni. Elgondolkodtató, hogy ennek következményeként a klasszikus szövegeket is szürke irodalomként használják: a szöveg lényegében csak úgy érdekli őket, mint idézetgyűjtemény.

Az elektronikus szöveg mint az írás és olvasás új reprezentációja mindenekelőtt a kontextus fogalmát módosítja. Az intertextualitás fizikailag is értelmet nyer, hiszen a legkülönbözőbb szövegek kerülhetnek tényleges kapcsolatba egymással. Ugyanakkor az elektronikus szöveg újradefiniálja a művek anyagosságát: a szerző helyett az olvasó tördeli a szöveget, a volumen és a kódex jellegzetességeit az olvasás új szintjén összekapcsolja (tekercs-szerű olvasás a kódex szegmentálásának, indexelésének minden előnyével). Az elektronikus szöveg lényegében évezredes kánonokat változtat meg: az alexandriai könyvtár által kialakított szövegszerkezetet egy összetettebb kezdi felváltani. Ez persze nem jelenti azt, hogy az újonnan keletkezett szövegek minőségileg magasabb szinten állnának: a szürke irodalom szövegei általában egyszerű szövegek. Azonban szerkezetük, a hozzá tartozó olvasási technika mindenképpen összetettebb.

Meg kell említenünk a CD-ROM és DVD technikát felhasználó szövegkiadásokat is. Sőt, az egyre újabb és újabb tömörítési eljárásokat felhasználva újabban megjelent a „hangos könyv” elektronikus változata (A félig vagy egészen illegális *Napster* vezető slágere a *Harry Potter művek* mpeg3 változata.). Ezek az olvasás egészen új formáinak kialakulásához vezethetnek el. Nem véletlen az sem, hogy

napjainkban a szürke irodalom egy igen jelentős része CD-ROM-on jelenik.

A szürke irodalom feldolgozása

A szürke irodalom modern feldolgozása, más könyvtári dokumentumokhoz hasonlóan, metaadatbázisokban történik. Módszertani szempontból persze sok különbség van egy, a hagyományos könyvtári dokumentumokat és egy, a szürke irodalom dokumentumait feldolgozó adatbázis között. Az előbbieket, a számítógépes feldolgozásnak legjobban megfelelő különböző MARC formátumokat mindenki ismeri. A disszertációkat, kormányzati adatokat feldolgozó adatbázisok (*GILS = Government Information Locator Service / Kormányzati Információ Kereső Szolgálat; térinformatikai adatbázisok, stb.*) sajátosságai könyvtári környezetben kevésbé ismertek. Pedig az informatikai prognózisok szerint az úgynevezett kormányzati információs rendszerek és különféle, már korábban létrehozott vagy a jövőben létesíteni kívánt rendszerek békés koegzisztenciája fogja majd jellemezni a jövőbeni információ szolgáltatási helyzetet. Ebben a heterogén információs térben, sokféle alkalmazási környezet és sokfajta információforrás esetén kell biztosítani az információhoz való gyors, pontos és könnyű hozzáférést. A rendszerekben feltárt adatokat ugyancsak a heterogenitás jellemzi: a hagyományos könyvtári dokumentumok mellett a szürke irodalom és az internet információ források színes kavalkádja vár a feldolgozókra. A jelenlegi könyvtári, levéltári, stb. informatikai rendszerek minden általánosságuk ellenére is egy viszonylag szűk alkalmazási környezetre kifejlesztett alkalmazási felületek, amelyek mögöttes adatbázisai csak egy behatárolt területen „szegmentálják” az előbb említett teljes, heterogén információs teret. Ezzel szemben a szürke irodalmat feldolgozó információs rendszerek, a hagyományos és elektronikus dokumentu-

moknak arra a körére koncentrálnak, amelyek olyan alkalmazott közigazgatási, kutatási, stb. információkat foglalnak magukba, amelyeknek meghatározott életciklusuk van, nem a kiadói kiadványoknak megfelelő formában kerülnek a felhasználókhoz, s nem a hagyományosan kanonizált formában strukturálják az információt.

A továbbiakban elsősorban arról lesz szó, hogy ezeknek a metaadatbázisoknak a kialakításánál milyen mértékben kell megfelelni az olvasói igényeknek, milyen sajátosságai vannak a feldolgozandó szürke irodalomnak, amelyeket az adatbázis szerkezetének és a keresési lehetőségek kialakításánál is figyelembe kell venni.

Csak néhányat sorolnék fel ezekből a sajátosságokból. Egyrészt a szürke irodalom feltárásánál biztosítani kell a felhasználó nagyfokú interaktivitását. Egyedül ő tudja pontosan megmondani, hogy mire és milyen körben van szüksége, mennyire részletes keresést akar, vagy csak speciális fogalmakra akar keresni, stb. Ráadásul az elektronikus szöveg el is kényeztette a felhasználót, hiszen az olvasó „nemcsak hogy különféle műveleteket végezhet (indexálhatja, annotálhatja, másolhatja, áthelyezheti, újjászervezheti a szöveget), de egyszersmind társzerzőjévé is válhat”. Másrészt a szürke irodalmat feldolgozó adatbázisok szerkezetének kialakításánál (az adatsor szegmentálásánál) messzemenően figyelembe kell venni azokat a jellegzetességeket, amelyek a szürke irodalom tételeihez kapcsolódnak, az adminisztrációs, a formai és a tartalmi feltárás szintjein. Ezek sokszor eltérőek lehetnek a könyvtári bibliográfiai adatbázisokban használt mezőktől és kódoktól, listáktól. Harmadszor pedig nem felejtkezhetünk meg az intertextualitással kapcsolatos igényről. A felhasználó lehetőség szerint azonnal hozzá akar férni az egyes példányokhoz, az egyes szövegekhez. Ez a legtermészetesebb igény részéről, csak azt várja el, amire ténylegesen is szüksége van, a szürke irodalomban található információra.

Az adatbázis szerkezete*

Az elmúlt időszakban, legalábbis a könyvtári szakmában evidenciának tűnt, hogy a különféle dokumentumtípusok leírásának természetes kerete, szerkezete a MARC formátum. A számítástechnikai alapokon történő adatfeldolgozás, a hálózati információforrások elérhetőségének egyre sürgetőbb igénye azonban új módszereket is kifejlesztett. *Williams Y. Arms*, az amerikai Nemzeti Kutatási Program Bizottság tagja jelentette ki 1995-ben („A korábbi információs hálózatok kiépítését műszakiak és hivatások szakmai közösségei kezdeményezték saját igényeik szem előtt tartásával ... A jövő digitális könyvtára azonban már sokkal szélesebb gazdasági, társadalmi és jogi környezetben fog működni.”

Az ehhez szükséges új módszerek közül az egyik, a kezdetekben erősen a könyvtári gyakorlatra építő Dublin Core (DC) metaadatelem készlet. A DC az OCLC és a National Center for Supercomputing Application által finanszírozott műhelytanácskozásból nőtt ki 1995-ben. Eredetileg a metaleírásokban a „lingua franca” szerepét szánták neki, később azonban széles körű érdeklődés középpontjába került a „felső szintű” egyszerűsített forrás (metaadat) leírások fejlesztésében. Úgy jellemezhetjük, mint az információforrások leírására szolgáló egyszerű, leíró jellegű, a keresés céljaira is releváns elemsorozatot, amely mögött bármely objektum leírását lehetővé tevő általános szemlélet áll. Ez az általánosság teszi lehetővé, hogy kiválóan lehessen alkalmazni a szürke irodalomba sorolható heterogén, sokszor amorf dokumentumok leírásánál és adataik kereshetőségénél.

A másik pedig az SGML leíró nyelv nehézségét levetkőző XML alapú technológia. Itt természetesen nem arra használjuk a strukturált szövegképzést, hogy egy információforrás teljes szövegéből automatikusan kivonjuk a fogalmi kulcsszavakat, hanem arra, hogy a tartalmi/formai leírást megadott struktúra szerint végezzük el. Így az adatbázis szerkezete (XML struktúra) teljesen megfeleltethető a felhasználói igényeket figyelembe vevő adatsor (DC) szegmentálásnak, annak minden attribútumával együtt.

Természetesen további tendenciák is láthatók már, de ezek részben ezeken alapulnak: például a tetszőleges típusú hálózati információforrásokat feldolgozó *Resource Description Framework W3* technológián alapuló megoldások – (<http://www.mozilla.org/rdf/doc/>). Ez egy olyan infrastruktúra, amely lehetővé teszi az internet tartalom és a metaadatok egymáshoz rendelését, mégpedig úgy, hogy a metaadatok szabványos szolgáltatásának rugalmas infrastruktúráját hozza létre. Általánosságban jellemezve, az RDF olyan forrás leírási mechanizmus definiálását tűzte ki célul, amely nem tartalmaz sem egyedi felhasználási feltételezéseket, és nem definiálja egyetlen alkalmazási terület szemantikáját sem.

Különösen fontosnak tartom az elmúlt években a metaadatokkal és az egyes elemekkel, a *qualifierekkel* kapcsolatos tanulmányokat. Ahhoz, hogy megértsük a szürke irodalom feldolgozásának sajátosságait, egy kicsit vissza kell nyúlnunk a metaadatok elméletéhez, a bibliográfiai leírás alapjaihoz is.

A problémák első csoportja az információforrásokhoz kapcsolódik, A metaadat adat az adatról, azonban az adatok nem egy légüres térben lebegnek, ha-

* Az adatbázis szerkezetéről, az adatalemek struktúrájáról a továbbiakban leírtak ugyan általánosítások, de kapcsolódnak a Miniszterelnöki Hivatal Elektronikus Kormányzás programjának KIKERES adatbázisa kialakításához. A szerző az adatbázis alapelemeit kialakító csoport vezetője volt. Az adatbázist a Scriptum Rt. dolgozta ki. A KIKERES-t ismertető irodalom igazi szürke irodalom: Bakonyi Géza – Prajczner Tamás: A KIKERES metaadat-szerkezete. Bp., 2000, MeH.

nem minden esetben valamilyen hordozóhoz kapcsolódnak. Ezért is szerencsésebb, ha általában információforrásokról beszélünk és nem adatokról. A szürke irodalom rögtön felveti azt a kérdést, hogy mit is tekinthetünk információforrásnak, milyen adatokat kell leírni?. Gondoljunk az elektronikus levelezéssel kapcsolatos példánkra. Vajon fel kell-e dolgoznunk a hírleveleket, a levélben kapott reklámokat? Mi tartozik a szürke irodalomba? A szakirodalom jelenleg eléggé egyértelmű választ ad erre: mindent fel kell dolgozni, amire igény van. Azaz marketing központú a válasz: amire az információs piacon szükség van, azt fel is kell dolgozni. Ha jól belegondolunk, akkor ennek érdekes következményei vannak a feldolgozásra nézve. Ez már látható volt akkor is, amikor a könyvtárak elkezdték az internet forrásokat feldolgozni számítógépes katalógusaikban. Most még általánosabb források feldolgozásáról van szó: egy AltaVista találati halmaz is feldolgozható információforrás jelenthet. A különböző programok erre elég érdekes megoldást találtak: ezeket az amorf információforrásokat konténer technikával dolgozzák fel. (Azaz a találati halmaz bekerül egy konténerbe és a konténerrel később metaadat leírás, nem az eredeti adatokról.)

A következő terület az adatok csoportja, tehát amelyekről a tényleges metaadat leírás majd elkészül. Ebből a szempontból az adat nem más, mint az információforrás egy absztrahálható sajátossága. Ilyen sajátosságok a következők (csak a szempontokból legfontosabbakat említem): megnevezés, létrehozó, keletkezés körülményei, időbeli és földrajzi kiterjedés, jogok, megtalálhatóság. A szürke irodalom szempontjából szinte mindegyik problematikus lehet. Már a megnevezés is az, jóllehet a világban létező dolgok legtermészetesebb sajátossága éppen az, hogy valamiképpen nevén tudjuk nevezni őket. A szürke irodalom egy részénél azonban ez nincs így, hiszen a dokumentumok egy részének nincs valódi címe, akár címlapja sem. Éppen ezért az adatszerkezetben célszerű fenntartani egy ele-

met az alternatív címnek, amikor a feldolgozó adhat címet. Hasonlóan problémás a létrehozó is: a szürke irodalomnak hagyományos értelemben nincs kiadója, sőt a legtöbbször szerzője sem. A létrehozónál számítani kell olyan szerepekre is, mint egy adatbázis létrehozója, programozó, ötletgazda. A közreműködők esetében hasonló a helyzet: szerkesztő, összeállító mellett szerepelhet gyűjtő (egy gyűjtemény összeállítója, aki aztán a gyűjteményről kiadványt, tájékoztatót készít), terjesztő (az a személy vagy ügynökség, aki exkluzív vagy osztott jogokkal rendelkezik a tételt illetően), stb. Különös érdekes az a sajátosság, amit jogoknak hívunk. Gondoljunk arra, hogy egy könyvtár által, egy az állományában található ritkaságot illetően hogyan oszlanak meg a különböző jogok. Hagyományos adatbázisban nem vagy csak ritkán tüntetünk fel erre vonatkozó adatot, a szürke irodalom adatbázisaiban azonban ennek különös jelentősége van. Például abban az esetben, ha egy adatbázisról (az adatbázisok egy része a szürke irodalomba tartozik) veszünk fel adatokat, akkor fel kell tüntetnünk az adatbázis jogi tulajdonosát és az adatbázisban feldolgozott adatok tulajdonosait is. Külön bonyolíthatja a helyzetet a jogokhoz rendelt jogosultságok nyilvántartása. Ehhez társul a megtalálhatóság eleme, amely két sajátosságot is rejt: az elérhetőséget és a hozzáférhetőséget. Ez mind a hagyományos, mind az elektronikus dokumentumok esetében fontos: a felhasználó arra kíváncsi, hogy az adott dokumentumhoz hol és hogyan, milyen körülmények között férhet hozzá.

Maga a bibliográfiai leírás ezeknek a sajátosságoknak a számbavétele, s általánosságban három csoportba osztjuk őket: szerzőségi/tulajdoni adatok; szellemi tartalomra vonatkozó adatok és formai/fizikai megjelenés leírására alkalmas adatok összessége. Ezeket a szokásos adatelem csoportokat a szürke irodalom feldolgozásánál ki kell egészítenünk egy adminisztratív csoporttal is, amely nagyjából a MARC fejlécben megadott adatoknak felel

meg, de csak nagyjából. Az ott alkalmazott kódlistákon alapul, de másokat (pl. internet ajánlásokat, RFC-ket is figyelembe vesz).

A mezők szerkezete

A fentiekből is látszik, hogy az olvasó (felhasználó) érdekeinek szem előtt tartása mennyire megváltoztatja az adatbázis szerkezetét, felépítését: ez néha jelentősen eltér a hagyományos adatbázisokban megszokottól, amelyek elsősorban feldolgozás központúak. Ugyanez látszik, ha megvizsgáljuk az egyes elemeket, az egyes mezők szerkezetét. Itt játszanak fontos szerepet a *qualifikerek*, azaz a metaadat elemeket kiegészítő, illetve azok értéket pontosító attribútumok, amelyek lehetővé teszik, hogy az adatelem rekord készítője a használt elemek szemantikáját finomítsa, illetve azok értékeit ellenőrzötten és pontosan megadhassa.

Természetesen az adatelemek komponensei is sokszor elegendően (azaz pl. a cím esetében ilyen komponensek a főcím, alcím, alternatív cím, stb.), de egyes esetekben ennél pontosabb attribútumokat is társítani kell az egyes elemekhez. Ezek az attribútumok kétfélek: az egyik az adatelemek szemantikájának pontosítását (element qualifiers), a másik az adatelem értékének a pontosítását (value qualifiers) szolgálja. Az első eset azt jelenti, hogy bizonyos elemeknél szükséges az adatelem szemantikájának további finomítása az adatelem értéke és az információforrás közti kapcsolat pontosítása érdekében. Például a *kapcsolódó források* adatelem (az információforráshoz tartozó külső és belső önálló egységek, pl. mellékletek, eredeti források, megadása; ennek segítségével lehet összekapcsolni a rekordban leírt információforrást más információforrásokkal) kitöltésénél fontos megadni a kapcsolat típusát is: azon alapul, ahhoz kapcsolódik, annak része, referál arra, verziója vagy alapja, hivatkoznak rá vagy hivatkozik rá, stb.

Az adatelem értékének pontosítása esetében ezeken a *qualifikereknek* a segítségével tölthetjük ki a nem szabadszöveges mezőket; listákban vagy adat-és fogalomtárakban (tezauszok, X500, stb.) megadott értékek kiválasztásával, illetve szabványokban, ajánlásokban rögzített sémák (ISO, URI, ISBN, RFC, stb.) alapján. Ez nagyon hasonlít a könyvtári adatbázisokban használatos *authority controllra*, de annál általánosabb és messzemenően figyelembe veszi a hálózati információforrásokhoz rendelt ajánlásokat.

Következtetés

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a szürke irodalom feldolgozása körül felmerült kérdések, válaszok azt mutatják, hogy a modern adatfeldolgozási rendszerek jelentős változás előtt állnak, illetve részben már el is szenvedték ezt a változást. A hagyományos dokumentum központú feldolgozást egyre inkább felváltja a felhasználói (olvasói) szempontú feldolgozás. Az olvasói igények egyre markánsabban jelennek meg, nemcsak a keresési felületek kiképzésében, hanem az adatbázisok struktúráltóságában, szegmentálásában is. Mindez olyan rendszerek kialakulásához fog vezetni, amelyek egyrészt bármilyen információforrásról készített leírásokat tartalmazhatnak, másrészt egyetemes hozzáférést tesznek lehetővé mind az elsődleges, mind a másodlagos információkhoz. Ezek a rendszerek vélhetően alkalmasak lesznek arra, hogy kezelhetővé tegyék az információforrások manapság egyre bővülő tömegét, az osztott rendszerek bővülése következtében növekvő széttagoltságát, a változó minőségű és dinamikus jellegű (azaz rövid ideig érvényes információk folyamatos publikálásával jellemezhető) hagyományos és digitális információforrások kereshetőségét, elérhetőségét.

Irodalom

1. ARMS, William: (Key concepts in architecture of the digital Library. In: D-Lib Magazine, July, 1995. (<http://www.dlib.org/dlib/July95/07arms.html>))
2. BAKER, Thomas: A grammar of Dublin Core. In: D-Lib Magazine, October, 2000. (<http://www.dlib.org/dlib/october00/baker/10baker.html>)
3. dc-agents – Electronic discussion list. In: <http://www.mailbase.ac.uk/lists/dc-agents/>
4. A GILS programokról: <http://GILS.gc.ca/>; <http://asf.GILS.net/index.html>; <http://www.gils.net/>;
5. Dublin Core Metadata Initiative. In: <http://purl.org/dc/>
6. The European Association for Grey Literature Exploitation. In: <http://www.kb.nl/infolev/eagle/frames.htm>
7. KIKERES Közigazgatási Információkereső Mintarendszer munkaanyagai. In: <http://www.itb.hu/fejlesztések/meta/>
8. MILSTEAD, Jessica – FELDMAN, Susan: Metadata Projects and Standards. In: Online, January, 1999. (<http://www.onlineinc.com/onlineimag/OL1999/milstead1.html#projects>)
9. Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. Szerk.: Guglielmo Cavallo, Roger Chartier. Bp., Balassi Kiadó.
10. The role of grey literature. In: <http://www.cas.org/STNEWS/NOVEMBERDECEMBER99/powerup.html>
11. A syntax for Dublin Core metadata. In: <http://www.dlib.org/dlib/february00/02contents.html>
12. WEIBEL, Stuart L.: The Dublin Core Metadata Initiative. Mission, Current Activities, and Future Directions. In: D-Lib Magazine, December, 2000. (<http://www.dlib.org/dlib/december00/weibel/12weibel.html>)

Az UNESCO felkarolja a szakdolgozatok és disszertációk elektronikus gyűjtését és terjesztését szolgáló kezdeményezéseket (Electronic Theses and Dissertations initiatives) (ETD).

A nemzetközileg is alkalmazható szabványok egyelőre hiányoznak, illetve a megfelelő gyakorlati megoldások is váratnak még magukra, bár világszerte több intézmény fejlesztette ki saját normáit.

Az UNESCO egy nemzetközi kézikönyv összeállításához vár anyagokat a témában.

Ez a segédlet tartalmazná a munkafolyamatok modellszerű leírását, ismertetné a számítógépes feltételeket, a jogi előírásokat és az adatformátumokkal, metaadatokkal, adattárolással, elérési módokkal kapcsolatos egyéb tudnivalókat. Az elektronikus disszertációkkal kapcsolatosan kialakítandó nemzetközi stratégiáról az UNESCO 1999 szeptemberében konferenciát rendezett.

Ennek eredményeképpen született meg az ETD információk cseréjére szolgáló on-line UNIESCO clearinghouse, amely a berlini Humboldt Egyetem honlapján érhető el.

(UNISIST Newsletter, vol 28. 2000. No. 1. 19.p.)

SOROS ÉS A DIGITÁLIS SZAKADÉK – Az OSI (Open Society Institute) a magánszektorhoz fordult azzal a kéréssel, hogy segítsék az átalakulásban lévő országokat a kereskedelmi adatbázisokhoz való hozzáférésben. Tavaly az alapítvány Soros György segítségével támogatta az EBSCO Publishing hat adatbázisát abban, hogy 39 fejlődő ország könyvtáraiban is használhassák azokat. Soros célja az egyes országok közötti digitális szakadék áthidalása.

(M. G.: Forrás: Chronicle of Higher Education, 2000. dec. 15.)